

hoogst betwistbaar', aldus het oordeel van Loudon over de Indische pers, die daaraan nog toevoegt: 'De pers is een gevaarlijk wapen door zwakke regeeringen in handen van den tijdgeest gespeeld, die niet loslaat wat hij eens beet heeft en er een toenemend gebruik en veel misbruik van maakt' (p. 334).

In de inleiding op de uitgave, waarin de verschillende periodes uit Loudons leven uitstekend worden toegelicht, wordt James Loudon een man van de oudere politiek genoemd, die te maken kreeg met een steeds liberaler wordende staatkundige constellatie, waarvoor hij niet wenste te buigen. Zijn levensverhaal laat die botsing van politieke culturen duidelijk zien en biedt eerst en vooral veel informatie over het bestuur in Nederland en in Indië, met fraaie en regelmatig venijnige typering van de personen die erbij betrokken waren. Maar de autobiografie van Loudon biedt meer, vooral in de eerste en laatste hoofdstukken, waarin Loudon zijn jeugd en studentenleven, zijn verblijf in Indië en zijn rondreizen op oudere leeftijd langs diverse Europese kuuroorden beschrijft en hij een mooi portret geeft van het sociale leven van een jong en een oud burger uit de hoogste kringen. Toch kan de gekrenkte James Loudon het ook in deze beschrijvingen niet laten zijn ongenoegen te spuien over de samenleving die zijn kundig politiek optreden miskende. 'Wij Nederlanders gaan misschien meer dan eenige andere natie op het vasteland onder de mode der vrijheid gebukt', zo merkt Loudon op naar aanleiding van de 'teugelooze vrijheid' die studenten als hij in de jaren 1840 genoten. Maar het ergste is dat men nu nog steeds geen grenzen aan de vrijheid durft te stellen, op welk terrein dan ook. Dat is volgens Loudon de enige oorzaak van de 'ingewandskwalen waaraan de tegenwoordige maatschappij lijdt' (p. 100). James Loudon, de man van gezag, de bestuurder die van aanpakken wist, had het zo ver nooit laten komen. Maar hij kan alleen in zijn autobiografie zijn gram nog halen.

Jeroen Blaak,
Erasmus Universiteit Rotterdam

Bart van der Boom, *'We leven nog'. De stemming in bezet Nederland* (Amsterdam: Boom, 2003) 182 p. ISBN 90-5352-950-0

Samen met zijn studenten heeft Bart van der Boom de stemming van Nederlanders tijdens de bezetting proberen te peilen vanuit een tweetal bronnen: dagboeken en stemmingsberichten. De 44 geselecteerde dagboeken zijn merendeels afkomstig uit de collectie van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOO). De stemmingsberichten werden destijds door zes Duitse en Nederlandse organisaties opgesteld om de gemoedstoestand van het grote publiek te peilen.

Op beide bronnen valt – naar hun aard – methodologisch wat af te dingen, zo stelt de auteur in zijn inleiding. Een bijkomend probleem vormt het gebrek aan representativiteit van de dagboekselectie. Het was niet mogelijk om in die selectie aan alle segmenten van de Nederlandse samenleving recht te doen. Niettemin beschouwt hij de 44 dagboeken als een goed middel om het 'beleefde verleden' van de tijdgenoten te achterhalen. Hij wil de stemming niet afleiden uit de gedragingen van Nederlanders, maar op zoek gaan naar overeenkomsten in het denken, van waaruit een algemeen gevoelens valt op te maken.

Het boek gaat vooral in op een aantal onderwerpen waarbij het onderzoeksmateriaal het beeld dat de laatste jaren is ontstaan tegenspreekt. Dat heeft geleid tot een vijftal

onderzoeksvragen. De hoofdstukken zijn rondom die vragen gegroepeerd: Wat vond de Nederlander eigenlijk van de machtswisseling? Hoe keek hij aan tegen de ideologie van de bezetters en de daaruit voortvloeiende maatregelen? Had hij zelf last van de bezetting? Hoe dacht hij over zaken als aanpassing en verzet en zag hij zich voor keuzes geplaatst? Welke rol speelde het oorlogsverloop in zijn denken?

Het antwoord op de eerste vraag, die aan de orde stelt wat men van de machtswisseling vond, blijkt wonderwel te passen bij De Jongs conclusie over een nieuwe onderlinge verbondenheid. Nog voor men er enig idee van had wat de bezetting zou inhouden, zat het de Nederlanders dwars dat anderen het op het nationale terrein te zeggen kregen.

Van de ideologie van het nationaal-socialisme moest de gemiddelde Nederlander eveneens weinig hebben. Ook al werd de maatschappij organisatorisch gelijkgeschakeld, mentaal lag dat anders. Ondanks het feit dat het aantal leden toenam, bleef de NSB als partij marginaal en gehaat. Van calculerende burgers zou je verwacht hebben dat ze in veel grotere aantallen hun kansen hadden benut. Wat er ook op de politieke gevoelens van Nederlanders valt af te dingen, de stemming was noch grijs, noch opportunistisch, maar juist fel anti-Duits, ook in de eerste oorlogsjaren voor de kansen keerden.

Terwijl men de geruchten over een systematische vernietiging van de Joden soms wel hoorde, maar nauwelijks kon bevatten of geloven, speelde die jodenvervolging in het denken en voelen van de gewone burger een grotere rol dan men tegenwoordig denkt. Er was woede, afkeer, medelijden en machteloze verontwaardiging, al zag men die vervolging niet als de centrale gebeurtenis van de oorlogsjaren. Dat is een kwestie van kennis en wisseling van historisch perspectief.

De inval, de nazificatie en de jodenvervolgingen waren met enige aanpassing nog te negeren, maar de schaarste en de arbeidsinzet waren dat zeker niet. Ook afgedwongen evacuatie kon diep ingrijpen in het leven. Die zaken troffen vrijwel iedereen in gezinsverband, familie- of vriendenkring en ze waren bepalend voor de stemming en het gedrag van Nederlanders. Hoewel uit onderzoek is gebleken dat de voedselsituatie objectief niet slecht was en pas in het laatste oorlogsjaar nijpend werd, ervoer men het gevoel van gebrek en honger al veel eerder. Met de komst van de Duitsers was alles minder geworden. De arbeidsinzet kwam pas halverwege de oorlog in beeld en die zag men als 'mensenroof'. Anti-Duits was men vanaf het begin, maar honger en de arbeidsinzet brachten mensen tot daden, tot gedragsverandering en verzet. Waarom gebeurde dat niet eerder? Op die vraag kan de auteur geen eenduidig antwoord geven. Waren de risico's het wel waard, zo vroeg men zich af. Pas toen de noodzaak tot onderduiken rees, kwam er een organisatie van de grond.

De functie van het oorlogsverloop is in de dagboeken opvallend. Met de kerende kansen veranderde accommodatie in verzet, zeggen moderne historici. Maar was dat wel zo? Het is opvallend hoe optimistisch vrijwel iedereen blijft tot aan de eerste helft van 1942. De Duitsers zouden zeker verliezen, hoewel de werkelijkheid er anders uitzag. Die hoop was er dus vanaf het begin. Als er gedurende 1942 nog steeds geen vooruitgang wordt geboekt valt het optimisme weg, om bij het keren van de krijgskansen later in dat jaar weer terug te keren. Niettemin liet de bevrijding veel langer op zich wachten dan waar iedereen op rekende. Beleving en realiteit lagen dus ver uiteen. Afgezien van dat ene oorlogsjaar heeft de perceptie van de krijgskansen op de stemming geen overheersende invloed uitgeoefend.

Wat is nu het resultaat van dit onderzoek? Werpt het een nieuw licht op wat wij weten, of menen te weten over Nederlanders in oorlogstijd, of ondersteunt het bestaande

beelden uit de vroege en/of latere geschiedschrijving? Die bezettingsgeschiedschrijving heeft in ruim vijftig jaar bij het grote publiek immers geleid tot een beeldvorming, die overging van slachtofferschap naar conformisme.

Van der Boom komt tot de overtuigende conclusie, dat anti-Duitse gevoelens niet alleen voortkwamen uit *persoonlijke* redenen, noch uit praktische, noch uit principiële. De veranderingen in het publieke domein die al eerder plaatsvonden, deden er zeker toe. Volgens de rapporteurs waren de Nederlanders bijna allemaal 'deutschfeindlich', ook in de eerste bezettingsjaren toen de inbreuk op het privé-leven bij velen slechts marginaal was. Dat pleit overigens voor de representativiteit van de dagboekselectie. In welke mate het levensgevoel werd beïnvloed door de bezetting is echter niet na te gaan. Het 'met-zijn-allen-tegen-de-Duitsers' gaf een gevoel van saamhorigheid. Dat klopt met het geschiedbeeld van Lou de Jong en past minder bij de moderne geschiedschrijving, die de Nederlander neerzet als de pragmatische burger met een houding van: zo de wind waait, waait mijn jasje. Het boek van Van der Boom toont aan dat het beeld van de houding van de Nederlanders tijdens de oorlog niet alleen moet worden gebaseerd op hun gedrag, maar ook moet worden gebaseerd op hun mening of overtuiging. De meeste Nederlanders waren misschien geen helden, maar evenmin een stelletje halve collaborateurs. Of, om de slotwoorden van de auteur te gebruiken: 'Men gedroeg zich misschien grijs, maar men dacht zwart-wit'.

Joke Kuyvenhoven-Broek,
Erasmus Universiteit Rotterdam

Richter Roegholt, *'De stad is een gesprek'. Terugblik op mijn leven* (Amsterdam: Aksant, 2003) 276 p. ISBN 90-5260-126-7

Vóór ik aan *De stad is een gesprek* begon was Roegholt (1925) voor mij vooral de auteur van *Amsterdam na 1900* en van *De geschiedenis van de Bezige Bij*. De lezing van zijn autobiografie heeft aan deze gegevens het een en ander toegevoegd. Zo had ik er geen idee van hoezeer zijn leven met Amsterdam is doordrenkt, terwijl hij niet altijd in Amsterdam heeft gewoond. Richter was anderhalf jaar toen het gezin terugkeerde uit Semarang, in het voormalig Nederlands-Indië, en ging wonen in Amsterdam-Zuid. Hij zat in de tweede klas van het Vossius Gymnasium toen ze naar Rotterdam verhuisden. Aan die verhuizing dankt hij zijn correspondentie met zijn geschiedenisleraar, Jacques Presser, maar in 1940 maakt hij ook het bombardement op Rotterdam mee.

Toen het gezin Roegholt in 1942 terugkeerde naar Amsterdam (vader Roegholt werd hoogleraar chirurgie aan de Universiteit van Amsterdam) was dat voor Richter een terugkeer voorgoed. Hij heeft nooit meer buiten de stad gewoond. De 17-jarige scholier ging terug naar het Vossius en zijn leraren Presser en Binnendijk; vervolgens studeerde hij geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en werd hij redacteur van het fameuze studentenblad *Propria Cures*; daarna journalist bij het *Vrije Volk*, leraar aan een Amsterdamse MMS, redacteur van *Verstandig Ouderschap* en tenslotte geschiedschrijver van Amsterdam. Met dat laatste – de geschiedenis van Amsterdam – houdt hij zich nog steeds bezig, tegenwoordig als redacteur van *Binnenstad*, het orgaan van de Vereniging van vrienden van de Amsterdamse binnenstad.

Geen wonder dat Roegholts gesprek met Amsterdam nog steeds gaande is. Zijn autobiografie gaat dan ook evenzeer over de mensen die hij heeft ontmoet als over